РЕЗЮМЕТА НА НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ

гл. ас. д-р Росица Желязкова Рачева

I. Монография

1. **Рачева, Р.** (2023). Личностни характеристики при зависими към психоактивни вещества. Издателство на БАН „проф. Марин Дринов“. ISBN 978-619-245-383-1 (Print), ISBN 978-619-245-384-8 (Online)

Книгата разглежда проблем с изключителна обществена значимост - разстройствата, свързани с употребата на психоактивни вещества. Изследванията през последните десетилетия показват, че има редица негативни последици, свързани със злоупотребата и зависимостта от алкохол и наркотици. Те включват както влошаване за качеството на живот на зависимите и техните близки, така и вреди за обществото като цяло. Въпреки че в тази сфера са проведени много изследвания, характеристиките на личностния профил на зависимите все още са обект на дискусии. Необходимо е задълбочено познание, свързано с личностните характеристики на зависимите към психоактивни вещества, за целите на разработването на основани на доказателства програми за превенция, лечение и рехабилитация.

Фокусът на представения труд е идентифицирането на основните характеристики, свързани с личностния профил на зависимите, и интегрирането им в модел, който отразява основните форми на проявление на психологическото функциониране на индивида. Представен е сравнителен анализ на екстернализираните и интернализирани личностни характеристики при лица с разстройства, свързани с употребата на психоактивни вещества (обозначени като експериментална група) и лица от общата популация (контролна група). Книгата е структурирана в три глави.

В първа глава са систематизирани основните понятия, свързани с употребата, злоупотребата и зависимостта от психоактивни вещества, представена е класификация и описание на основните групи вещества. Направен е преглед на биологичните (генетични и невробиологични), психологичните и социалните (психодинамични, поведенчески, социално-когнитивни) теории, свързани с

употребата на психоактивни вещества, и е представен широко използваният в областта на зависимостите био-психо-социален модел. Факторите, свързани с формирането на проблемна употреба на психоактивни вещества, са обобщени в три групи: физиологични, средови и индивидуални.

Втора глава е посветена на връзката между личността и разстройствата, свързани с употребата на психоактивни вещества. Обсъждат се съвременни модели и подходи за изследване на личността, включително популярния и широко използван петфакторен модел. Обобщени са данни за личностните профили на зависимите. Накрая е предложен концептуален модел на личностните диспозиции, който обобщава поведенческите, емоционални и социални проблеми при зависимите и се основава на разграничението между екстернализирани и интернализирани характеристики.

Трета глава представя задълбочен анализ на емпирични изследвания на най-често срещаните екстернализирани (антисоциално поведение, импулсивност, търсене на усещания, агресивност и склонност към поемане на риск) и интернализирани (емоционална стабилност, самооценка, тревожност и депресия) характеристики на лицата с разстройства, свързани с употребата на психоактивни вещества. Специално внимание се обръща на проучвания, които разглеждат тези характеристики като симптом на психопатология, която се появява успоредно със злоупотребата или зависимостта към вещества. За оценка на тези характеристики сред лицата със зависимост, са конструирани самооценъчни скали, като са използвани въпроси от Международната платформа с айтеми, които изследват личностни характеристики (International Personality Item Pool-IPIP). Първоначално подбраните айтеми са редуцирани при някои от скалите, въз основа на анализи на надеждността и факторни анализи. Изследвана е връзката между екстернализираните характеристики, от една страна, и интернализираните, от друга. Направени са сравнения на нивата на проявление на изследваните характеристики както между контролната и експерименталната група, така и между двете субгрупи от експерименталната група. Направени са анализи на връзката между изследваните личностни характеристики от една страна и ранното начало на употреба на психоактивни вещества/ наличието на роднини със злоупотреба или зависимост от психоактивни вещества от друга страна.

Резултатите показват, че разработените скали за оценка на екстернализирани и интернализирани личностни характеристики имат много

добра вътрешна консистентност и висока надеждност. Налице са положителни и значими връзки между изследваните личностни характеристики от екстернализирания спектър. Положителни и значими връзки са установени и между следните характеристики в рамките на интернализирания спектър: емоционална стабилност и самооценка; тревожност и депресия. Въпреки че характеристиките са свързани и взаимно определящи се, всички те имат и ясно изразени диференциращи функции.

Данните показват също, че участниците от експерименталната група (както алкохолици, така и наркомани) имат значимо по-високи нива на антисоциално поведение, импулсивност, търсене на усещания, агресивност, склонност към поемане на риск, тревожност и депресия и значимо по-ниски нива на емоционална стабилност и самооценка в сравнение с представителите на контролната група (без значима разлика при разделяне на подгрупи и сравняване с контролната група). Антисоциалното поведение е единствената характеристика, която е значимо по-висока при наркозависимите в сравнение с алкохолиците.

Анализът на връзката между спецификите на употребата на психоактивни вещества и изследваните личностни характеристики показва, че зависимите с ранно начало на употребата имат значимо по-високи нива на антисоциално поведение, импулсивност, търсене на усещания, агресивност и значимо по-ниски нива на емоционална стабилност. Единствено характеристиката търсене на усещания има значимо по-високи нива при зависимите с роднини с проблемна употреба на психоактивни вещества.

Крайната цел на тази книга е да привлече вниманието на изследователите, практиците и институциите, ангажирани с формиране на политики, в сферата на зависимостите, към потенциала на знанията за личностните характеристики за разработване на основани на доказателства програми за превенция, лечение и рехабилитация на разстройствата, свързани с употреба на психоактивни вещества. Познанието за личностните характеристики може да се използва както за ранно идентифициране на младежи в риск, така и в процеса на планиране на стратегии за лечение, рехабилитация и превенция на рецидиви при работата със зависими. Резултатите, представени в книгата са добра отправна точка за по-нататъшни изследвания на потенциала на личността като ключов фактор в процеса на формиране и преодоляване на проблемите, свързани с употребата на психоактивни вещества.

II. Публикувана книга на базата на защита дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

1. **Рачева, Р.** (2024). Проблемна употреба на психоактивни вещества в юношеска възраст. Специфики на личностния профил. Издателство на БАН „проф. Марин Дринов“, ISBN 978-619-245-451-7

В книгата е представена тема от изключителна важност - проблемната употребата на психоактивни вещества в юношеска възраст. Юношеството е период, които се свързва както с редица рискове, така и с много възможности. Тъй като началото на употреба на алкохол и наркотици се свързва предимно с този период, по-доброто разбиране на факторите, които влияят върху процеса на формиране на разстройства, свързани с употребата на вещества, е много важно за подобряване на интервенциите в тази област. Личността е сред ключовите фактори, които могат да направят човека уязвим към злоупотреба и пристрастяване и в същото време могат да допринесат за мотивацията и добрите резултати в процеса на възстановяване. Ето защо тази книга е насочена към идентифициране на личностния профил на юношите с проблемна употреба на алкохол и наркотици и връзките му със социално-демографските фактори и характеристиките на употребата. Това познание е важно за практиката и може да бъде използвано за оптимизиране на превенцията, лечението и рехабилитацията на тези млади хора. Книгата се състои от три глави.

Първа глава предоставя информация за развитието през юношеството и употребата на психоактивни вещества през този период. Тези знания са важна първа стъпка в разбирането на процесите на съзряване и свързаните с тях рискове. Представени са и различните групи рискови фактори, които оказват влияние върху употребата на психоактивни вещества в юношеска възраст. Биопсихосоциалният модел, припознат от Донован и Марлат (1988 г.) и Уолъс (1990 г.) като тясно свързан с мултидименсионалния характер на проблемната употреба на вещества, е използван като рамка за представяне на рисковите фактори и теоретичния модел на изследването, представено в книгата.

Във втора глава е представен литературен обзор на личностните особености, които най-често се свързват с разстройствата, свързани с употребата на психоактивни вещества, при юношите. Те са обобщени в три категории, базирани на дисфункциите в сферата на психопатологията - екстернализиращи, интернализиращи и атипични. Идентифицирани са четири основни групи психични разстройства съпътстващи проблемната употреба на ПАВ – разстройства на настроението, поведенчески, тревожни и психотични разстройства.

В трета глава е представен концептуалният модел на изследването. Моделът включва идентифицираните личностни категории, социално-демографски фактори и характеристики, свързани с употребата на вещества, които очертават спецификата на профила на юношите с проблемна употреба на ПАВ. Тук е представена и важна стъпка в изследователския процес - адаптирането на MMPI-A (юношеската версия на най-добре проучения и най-често използван личностен тест в света) за България. Инструментът предоставя важна информация за психопатологичните аспекти на профила на участниците, включени в проучването. Получените резултати очертават профила на българските юноши с проблемна употреба на алкохол и наркотици и специфичните субгрупи, които се разграничават в рамките на този профил. Идентифицираните субгрупи подчертават необходимостта от диференциран подход в работата с юношите. Връзките между специфичните личностни особености, от една страна, и социално-демографските фактори и характеристиките, свързани с употребата на психоактивни вещества, от друга, подчертават необходимостта от широкоспектърна оценка на индивидуалните нужди, с цел оптимизиране на резултатите от интервенциите, насочени към юноши с проблемна употреба на ПАВ.

Книгата цели да привлече вниманието на изследователите, практиците и институциите, които регулират политиките в сферата на зависимостите, към потенциала на познанието за личностните особености на юношите с разстройства, свързани с употребата на вещества. Това познание може да бъде интегрирано в превенцията, лечението и рехабилитацията на юношите от тази таргет група. То може да се използва както за ранно идентифициране на младежите в риск, така и като насока за планиране на по-добри стратегии за лечение и рехабилитация и превенция на рецидивите при работа с юноши с разстройства, свързани с

употребата на вещества. Представените в книгата резултати са добра отправна точка за по-нататъшни изследвания на потенциала на личността като ключов фактор в процеса на формиране и преодоляване на проблемите, свързани с нарушенията в употребата на психоактивни вещества при юношите.

III. Статии и доклади, публикувани в научни издания, реферирани и индексирани в световноизвестни бази данни с научна информация.

1. **Рачева, Р., Райчева, Ц., Кръстева, М. & Андреев, Б.** (2024). Качество на живот на зависими към алкохол с ранно начало и продължителна употреба, *Българско списание за обществено здраве*, 16 (3), 5-15

Въведение: Завивимостта към алкохола се свързва с много негативни последици, които влияят върху качеството на живот на употребяващите. Факторите, които допринасят за тези последици обаче продължават да бъдат обект на изследователски интерес. **Цели:** Настоящото проучване сравнява качеството на живот на лица с алкохолна зависимост и лица от общата популация и изследва ролята на възрастта на начало на употребата и продължителността на употребата на алкохол като предиктори на качеството на живот. **Материали и методи:** Проучването е проведено сред 120 пълнолетни лица в София, България. Експерименталната група се състои от 45 мъже и 15 жени с алкохолна зависимост. Представителите на контролната група са балансирани по пол и възраст с експерименталната група. За целите на измерването на качеството на живот е използван въпросникът WHOQOL-Bref (World Health Organization Quality of Life Questionaire). Данните са анализирани чрез независим t-тест и линеен регресионен анализ. **Резултати:** Резултатите показват, че хората с алкохолна зависимост имат значително по-лоши резултати във всички сфери, които измерват качеството на живот, в сравнение с представителите на контролната група. Регресионният анализ на данните на участниците от експерименталната група показва, че колкото по-рано е началото на злоупотребата с алкохол, толкова по-лошо е качеството на живот. Допълнителните регресионни анализи показват, че колкото по-продължителна е злоупотребата с алкохол, толкова по-лошо е качеството на живот. **Обсъждане и заключение:** Въпреки, че тези данни са индикативни за

пониженото качество на живот на зависимите към алкохол в България, са необходими допълнителни изследвания, които да потвърдят или оспорят получените резултати. Познанието за качеството на живот на алкохолно зависимите и факторите, които влияят върху него, могат да допринесат за оптимизиране на превенцията, лечението и рехабилитацията на зависимостта към алкохол.

2. **Райчева, Ц., Рачева, Р.** (2024). Интернет базирани програми за превенция на употребата на психоактивни вещества, *Българско списание за обществено здраве*, 16 (2), 44-54

Напредъкът на съвременните технологии дава възможност за широк достъп до интернет базирани интервенции и програми за справяне с широк кръг от здравни проблеми. През последното десетилетие все по-голяма популярност придобива прилагането на дигитални здравни практики за превенция, лечение и рехабилитация на алкохолни и наркотични зависимости. В тази статия са представени някои от най-популярните интернет базирани програми за универсална, селективна и индикативна превенция и са обсъдени ползите и рисковете, свързани с прилагането им в практиката. Въвеждането на тези програми като компонент на превантивната работа очертава перспективите за по-широк достъп до различни заинтересовани групи (подрастващи, родители, учители, близки) и отваря поле за дискусия относно механизмите, по които те могат да бъдат интегрирани в образователната и здравната система в България.

3. **Racheva, R., Totkova, Z. Andreev, B**. (2024). Nonverbal Intelligence and negative driving outcomes in addicts. *Bulgarian Journal of Psychiatry*, 9 (1),ISSN: 2367-881X, 20-27

Шофирането под влияние на алкохол и наркотици е сред основните причини за пътнотранспортни произшествия (ПТП) със загинали и ранени.

Настоящото изследване проучва връзката между един от ключовите когнитивни компоненти, свързани с поведението на пътя – невербалната интелигентност – и резултатите, свързани с шофирането при зависими. Извадката се състои от 270 участници, разделени поравно в две групи. Експерименталната група включва пациенти със зависимости към психоактивни вещества (алкохол и наркотици). Контролната група се състои от хора от общата популация, балансирани по пол и възраст с лицата от експерименталната група. За целите на изследване на невербалната интелигентност е използвана модификация на методиката Домино тест. Негативните резултати от шофирането (измерени чрез регистрирани нарушения, участие в пътни инциденти и отнемане на свидетелството за управление на моторно превозно средство – МПС) са отчетени от изследваните лица. Резултатите показват, че зависимите имат значимо по-ниски нива на невербална интелигентност в сравнение с изследваните лица от контролната група. Данните също сочат, че зависимите имат значимо повече участия в тежки ПТП и значимо повече отнети свидетелства за управление на МПС в сравнение с лицата от контролната група. В допълнение според получените резултати почти половината от зависимите, които имат участие в тежко ПТП и/или отнето свидетелство за управление на МПС, са с ниски нива на невербалната интелигентност. Въпреки обещаващите резултати са необходими бъдещи изследвания, които да проучат по-детайлно връзките между невербалната интелигентност и негативните резултати от шофирането при зависими. Такива данни могат да бъдат полезни както за лечението и рехабилитацията на зависими, така и за разработване на стратегии за намаляване на инцидентите на пътя.

4. Hristova, Antoaneta, **Racheva, Rositsa**, **Andreev, Borian**. (2022). Occupational area, stress and coping strategies in the outbreak of Covid-19 Pandemic, *Psychological thought,* 15 (2), 187-203, ISSN:21937281, https://doi.org/10.37708/psyct.v15i2.661

Проучването изследва нивата на възприетия стрес и стратегиите за справяне на участниците във връзка с тяхната професия. Допускаме, че нивата на възприетия стрес варират в зависимост от професионалната сфера и че съществуват специфични стратегии за справяне със стреса сред представителите на различните професионални сфери. Проучването е проведено онлайн чрез платформата Kwiksurveys. Данните са събрани в периода на първият локдаун-

последната седмица на месец март 2020 г. В проучването взеха участие общо 688 души. Бяха обособени четири професионални области - социална работа, право или политика; образование и наука; икономика и бизнес; инженерство и информационни технологии. За целите на изследването са събрани социално-демографски данни, измерени са възприетия стрес и стратегиите за справяне със стреса. Резултатите разкриват най-високи нива на възприет стрес сред представителите, работещи в областта на образованието и науката. Те използват категориалното мислене, наивния оптимизъм и езотеричното мислене като стратегии за справяне, значително по-често от другите групи. Интересен резултат е, че Емоционалното справяне, Поведенческото справяне и Суеверното мислене изглежда са универсални стратегии за справяне. Обсъждат се възможните фактори, които са в основата на стреса сред представителите на най-стресираната група, и възможните последици от резултатите.

5. Krasteva, M., Koycheva,Y., Racheva, R.**, Taseva, T., Raycheva, T., Simeonova, S., Andreev, B**. (2020). Desceased FMR1 mRNA levels found in men with substance use disorders. *Heliyon*, 6 (10), 1-7, ISSN:24058440, https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e05270

Генът FMR1 е генетичен и епигенетичен фактор за редица заболявания сред хората. Въпреки че ролята на гена FMR1 при разстройствата, свързани с употребата на наркотични вещества, не е добре проучена, редица изследвания показват, че тези разстройства, и разстройствата, свързани с FMR1, могат да имат общи основни механизми. Изследвахме относителните нива на FMR1 mRNA и тяхното разпределение по пол в левкоцити от пациенти с алкохолна и наркотична зависимост в сравнение със здрави контроли. Проучването включва 44 участници, 16 с алкохолна зависимост (средна възраст 43 години, 10 мъже и 6 жени), 17 с наркотична зависимост (средна възраст 41 години, 12 мъже и 5 жени) и 11 здрави контроли (средна възраст 47 години, 5 мъже и 6 жени). Участниците дадоха 5-6 ml кръв и попълниха специализиран въпросник. Изолирана е обща РНК и е синтезирана кДНК, която е използвана като шаблон за qRT-PCR анализ. Изследваните лица с алкохолна и наркотична зависимост имат сходни социално-демографски характеристики и специфики, свързани с употребата на вещества.

Значително понижаване на регулацията на FMR1 се наблюдава в групата на зависимите от алкохол (25 % намаление; p . 0,005). Анализът, свързан с пола, показа, че понижаването на FMR1 е предимно при зависимите от алкохол мъже (40 % намаление; p . 0,001) и не достига значимост при жените. Подобен полово зависим модел е наблюдаван и сред зависимите от наркотици. При зависимите от наркотици мъже се наблюдават значително по-ниски нива на FMR1 mRNA (24% намаление; p . 0,015) в сравнение с контролите, докато при зависимите от наркотици жени не се наблюдва значима разлика. Тези данни показват, че понижаването на FMR1 mRNA при лицата с алкохолна и наркотична зависимост, в сравнение с контролите, е полово зависимо.Това предполага роля на FMR1 при разстройства, свързани с употребата на вещества. Тези констатации се нуждаят от потвърждение чрез включване на протеинови мерки и набиране на по-големи извадки.

6. **Racheva, R., & Totkova, Z**. (2020). Reliability and Validity of a Method for Assessment of Executive Functions in Drivers. Behavioral Sciences, 10(1), 37. MDPI AG. http://dx.doi.org/10.3390/bs10010037

Представянето на водачите по време на шофиране е един от важните компоненти, свързани с безопасността по пътищата. Една от ключовите когнитивни характеристики, свързани със способността за безопасно шофиране, е екзекутивните функции. Основната цел на представеното изследване е да се предложи нов метод (задача за „Проследяване на маршрута“) за оценка на екзекутивните функции при водачите. В настоящата статия се разглеждат резултатите от две последователни проучвания. Първото изследване има за цел да определи валидността и надеждността на използвания метод и включва 134 участници, разделени в две групи – лица с нарушения в екзекутивните функции и лица от общата популация. Второто проучване има за цел да оцени способността на метода да разграничи водачите с рисково поведение на шофиране. Изследването включва 1440 участници, разделени на две групи – водачи с и без фактическо рисково поведение на пътя. Резултатите от двете проучвания показват, че лицата с различни неврологични или психиатрични заболявания и водачите с различни нарушения на пътя демонстрират по-

лоши способности за планиране, работна памет, вземане на решения и когнитивна гъвкавост. Тези данни показват, че задачата за „Проследяване на маршрута“ е валиден и надежден метод за оценка на екзекутивните функции и има способността да разграничи водачите с рисково поведение при шофиране от тези, които шофират безопасно. Това проучване разкрива, че предложеният метод може да се използва в областта на транспортната психология.

7. Totkova, Z., & Racheva, R. (2019). The Bulgarian Version of the Multidimensional Driving Style Inventory: Psychometric Properties. Behavioral Sciences, 9 (12), 145; **https://doi.org/10.3390/bs9120145**

Безопасността по пътищата е един от основните приоритети на Европейския съюз. Различни стратегии и политики се стремят да повишат нивото на пътна безопасност в Европа и въпреки че това ниво се е повишава през последните няколко години, броят на нараняванията и смъртните случаи в резултат на пътнотранспортни произшествия все още е много висок. Мултидименсионалният въпросник за оценка на стила на шофиране (MDSI) е инструмент за самооценка на обичайния стил на шофиране на дадено лице, както и рисковото му поведение при шофиране и участието в различни пътнотранспортни произшествия. Инструментът първоначално е разработен в Израел и има няколко предишни адаптации в различни страни, като Аржентина и Румъния. Основната цел на това проучване е да се разработи валидна и надеждна версия на MDSI в България. Проведено е изследване за установяване на конструктивната валидност на инструмента и за проверка на валидността на факторите в българска извадка (n = 456, мъже = 204; жени = 252; средна възраст = 37 години). Въпросникът включва осем фактора, представляващи специфичен стил на шофиране – дисоциативен, тревожен, рисков, гневен, бързащ, намаляващ стреса, търпелив и внимателен и ирационален, които са изведени в предходни версии на MDSI. Общият брой на айтемите е 57, а коефициентът на Алфа на Кронбах за целия въпросник е 0,78. Настоящото изследване в България потвърди структурната организация на първоначалната версия на инструмента. Резултатите от проведеното изследване потвърждават надеждността и валидността на българската версия на MDSI. Обсъдени

са възможностите за прилагане на инструмента в разработване на различни програми за превенция и интервенции.

8. Vasilev, G., Alexieva, D., Pavlova, R. (2006)**.** The safety and efficiency of oral slow release morphine for maintenance treatment of heroin addicts: a 6-month open non comparative study. *European Addiction Research*,, 12 (2), 53-60. DOI:10.1159/000090423

Това отворено, несравнително проучване, проведено в една клинична програма, оценява безопасността и ефикасността на лечението с перорални капсули морфин с бавно освобождаване (които се приемат веднъж дневно), за поддържащо лечение на 20 амбулаторни пациенти с хероинова зависимост в продължение на 6 месеца в Националния център по наркомании в София, България. Дозите бяха индивидуално определени до средна дневна поддържаща доза от 760 mg (в диапазона 440 - 1 200 мг). Лечението с перорални капсули морфин с бавно освобождаване показа ефективност по отношение на значително намаляване на признаците и симптомите на опиоидна абстиненция и на желанието за хероин, като стабилизирането обикновено се проявява в рамките на две седмици. Деветнадесет пациенти завършиха 6-месечното лечение и незаконната употреба на опиоиди практически беше прекратена. Един пациент се оттегли доброволно на 22-та седмица. Валидираните въпросници и тестове показаха подобрения в благосъстоянието на пациентите в сравнение с изходните оценки. Отчетени бяха значителни подобрения по отношение на суицидната депресия (85 %), тревожността и дисфорията (66 %), общата заболеваемост (58%), социалната дисфункция (54 %), чувството за безнадеждност (34 %), вниманието (25 %) и самооценката на типичните депресивни (27 %) и свързани със заболяването (11%) симптоми. Нямаше смъртни случаи, сериозни нежелани събития или прекратяване на употребата поради нежелани събития. Докладвани бяха пет епизода на запек и един епизод на потене (всички несериозни и с лека или умерена тежест). Жизнените показатели не бяха повлияни от лечението и не се наблюдаваха промени в теглото на изследваните лица през периода на проучването. Наблюденията, направени в това проучване, показват обещаваща роля на лечението с перорални капсули морфин с бавно освобождаване веднъж дневно в клиничното лечение на хероинова зависимост.

IV. Студии, публикувани в нереферирани списания с научно рецензиране или публикувани в редактирани колективни томове

1. **Totkova, Z., & Racheva, R.** (2019). Multidimensional method for assessing personality characteristics related to risky driving behavior. Psychological research, 22 (3); 746-775; ISSN 0205-0617 (Print) ISSN 2367-9174 (Online)

Проучване върху съвременните теории и изследвания в областта на транспортната психология показва, че определени личностни характеристики имат пряка връзка с рисковото поведение на пътя. Целта на настоящото изследване е конструиране на комплексен метод за оценка именно на онези личностни характеристики, които са важни за процеса на безопасното шофиране. Проучването на множество теоретични и емпирични данни очерта седем личностни характеристики, значими за поведението на пътя: емоционална стабилност, тревожност, локус на контрол, гняв, агресия, склонност към поемане на риск и търсене на силни усещания. Резултатите от анализа показват, че тези характеристики оказват влияние върху поведението на водачите на моторни превозни средства. Изведените характеристики са проучени, чрез конструиран самооценъчен личностен въпросник, структуриран в седем основни скали. Настоящият доклад представя процедурата по конструиране на въпросника и селектирането на айтемите за всяка от скалите. В допълнение са представени и резултатите от проведено пилотно изследване, чиято основна цел е проверка на надеждността и валидността на инструмента. Конструираният въпросник дава възможност за изследване на личностните характеристики, които влияят върху рисковото поведение на пътя. Резултатите могат да се използват като основа за създаване на подходящи програми за обучение на водачите, които са системни нарушители, което от своя страна, е същинската работа по превенция и реално намаляване на броя на пътно транспортни произшествия.

2. Zografova, Y., Bakalova, D., Hristova, A., Andreev, B., Nedeva-Atanasova, V., Racheva, R. & Z. Totkova (2019). Personality and family environment: Antecedents of Student Aggression. Psychological research, 22 (3); 689-711; ISSN 0205-0617 (Print) ISSN 2367-9174 (Online)

В доклада са представени резултатите от проучване на най-често срещаните форми на агресия и някои от най-значимите фактори, предшестващи формирането и проявата на агресивно поведение у учениците, от гледна точка на личностния и социално-когнитивния подход, включително теорията за социалното учене на Бандура. Изследвани са общо 994 ученици от четири различни класа (4-ти, 6-ти, 8-ми и 10-ти) в шест български града (София, Велико Търново, Бургас, Раднево, Мездра, Хасково). Изследвани са ефектите

на редица личностни черти (гняв, отмъстителност, подозрителност, злопаметност, стремеж към контрол), свързани с трансситуативното проявление на агресивността, и ефектите на семейния климат (както отношенията между родителите, така и между родителите и децата) върху основните форми на агресия (физическа, вербална и индиректна). Динамичните и специфичните прояви на тези предшественици бяха разгледани в зависимост от класа и пола на ученика. За целите на изследването беше разработен въпросник, състоящ се от няколко различни скали. За да могат да се сравнят резултатите на ученици в широк възрастов диапазон, въпросите бяха структурирани по начин, разбираем дори за най-малките участници. Резултатите показват, че както личностните характеристики, така и семейният климат, характеризиращ се с конфликти и агресия, се оказват важни фактори за проявата на агресивно поведение сред учениците. Обсъждат се последиците за програмите за превенция и намаляване на агресията сред

3. Тоткова, З. и Рачева, Р. (2018). Личностни характеристики, свързани с рисковото поведение на пътя. Психологични изследвания, 21 (2), 171-195, ISSN 0205-0617 (Print) ISSN 2367-9174 (Online)

Докладът представя задълбочен анализ на теоретичните и емпиричните изследвания, които проучват личностните характеристики най-често се свързват с рисковото поведение на пътя. Целта на анализа е да представи обстойно разбиране за проблемните аспекти от личността на водача и да отграничи онези личностни характеристики, които в най-голяма степен предиктират опасното шофиране. Проучени са множество изследвания и са изведени седем личностни характеристики: емоционална стабилност, тревожност, локус на контрол, гняв, агресия, склонност към поемане на риск и търсене на силни усещания. Резултатите от направения анализ показват, че тези характеристики оказват влияние върху поведението на водачите на МПС и са пряко свързани с поемането на риск на пътя. Тези резултати могат да спомогнат за конструиране на комплексен метод за измерване на характеристики, които разграничават именно онези водачи, склонни към безразсъдно и опасно шофиране. В допълнение, на тази основа могат да се създадат и обучителни програми за превенция на рисковото поведение на пътя.

4. **Райчева, Ц., Рачева, Р. , Грошкова, Т., Василев, П., Николова, Е. и Наследникова-Райнова, Р.** (2009). *Насоки за добра практика в психосоциалната рехабилитация на зависимости*, София, Национален Център по Наркомании.

Употребата на наркотици е основна тревога на гражданите на Европа и голяма заплаха за сигурността и здравето на европейското общество. Въпреки това, употребата на наркотици в Европа продължава да е висока. Сред европейските страни все още съществуват значителни различия в характера и мащаба на националните проблеми, а също така в обхвата и конфигурациите на ответните мерки. Налице е обаче единомислие по отношение на общите основни принципи: политиките в областта на наркотиците трябва да бъдат балансирани, всеобхватни и базирани на доказателства. В областта на намаляване на търсенето съществува консенсус по отношение на необходимостта от дейности в областта на превенцията, лечението и социалната рехабилитация. Насоките за добра практика в психосоциалната рехабилитация имат за цел подобряване на качеството и ефективността на работа в областта на психосоциалната рехабилитация в Република България. В тях е представена информация по следните важни за процеса на рехабилитация теми: основни характеристики на зависимостта към психоактивни вещества, основни понятия и дефиниции, цели на психосоциалната рехабилитация; нормативна рамка; стадии на рехабилитационния процес; основни програми за психосоциална рехабилитация на зависими пациенти; стандарти за добра практика при рехабилитация на зависимости; мониторинг и оценка на ефективността на рехабилитационните програми; базисни етични принципи в лечението и рехабилитацията на зависимости; и етична харта на персонала.

V. Статии и доклади, публикувани в нереферирани списания с научно рецензиране или публикувани в редактирани колективни томове

1. **Рачева, Р**. (2023). Индивидуални фактори, свързани с употребата на психоактивни вещества. В сборник с доклади от XVI Международна научна конференция Приложна психология – възможности и перспективи, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, Университетско издателство, 162-172. ISSN:1314–0507

Докладът разглежда набор от фактори, свързани с индивида, които персонифицират профила на лицата, употребяващи психоактивни вещества (ПАВ). Идентифицирани са три групи индивидуални фактори – демографски характеристики, специфики на употребата на ПАВ и личностни особености. Демографските характеристики пол и възраст се очертават като водещи по отношение на извеждане на профила на употребяващите. Сред спецификите на употребатата се откроява ролята на ранното начало на употреба на ПАВ, като фактор от решаващо значение за последващо развитие на проблемна употреба. Личностните особености типични за употребяващите са обобщени в две големи групи – интернализирани (тревожност, депресивност, ниска самооценка, емоционална нестабилност) и екстернализирани (импулсивност, търсене на силни усещания, агресивност, склонност към поемане на риск и антисоциално поведение).

2. **Рачева, Р. (2023).** Зависимости към алкохол и наркотици. Теоретични модели. В сборник с доклади от XXII Международна научна конференция Приложна психология – възможности и перспективи, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, Университетско издателство, 147-162. ISSN:1314–0507

Докладът разглежда основни теоретични модели, които обясняват зависимостите към психоактивни вещества (ПАВ). Представени са водещите биологични и психо-социални направления, свързани с проявите на проблемната употреба на алкохол и наркотици. Биологичните теории разглеждат генетичните и невробиологични компоненти на зависимостите, а психологичните и социалните теории представят основните психодинамични, поведенчески и социално-когнитивни разбирания на явлението. Анализът на водещите теоретични постановки включва и широко разпространения през последните десетилетия комплексен, био-психо-социален модел, който насочва вниманието към мултикомпонентното естество на проблемите, свързани с упротребата на психоактивни вещества и към необходимостта от комплексен подход в реализирането на програми за превенция, лечение и рехабилитация на зависимости.

3. **Racheva, R., Totkova, Z., Shtetinski, D., & Andreev, B.** (2019). Validity and reliability of methods for assessment of cognitive functions in drivers. Psychological research, 22 (3); 776-788; ISSN 0205-0617 (Print) ISSN 2367-9174 (Online)

Докладът представя задълбочен анализ на теоретичните и емпиричните изследвания, които проучват когнитивните характеристики, свързани с управлението на моторни превозни средства (МПС). Целта на анализа е да изведе онези когнитивни характеристики, които имат пряко отношение към шофирането. Проучените изследвания открояват следните когнитивни процеси и поведенчески реакции като ключови за управлението на МПС: внимание, памет, визуално пространствена ориентация, екзекутивни функции, праксис функции и език. Резултатите от направения анализ показват, че тези характеристики са свързани с безопасното управлението на МПС от една страна и със справянето на водачите на пътя от друга. Тези резултати могат да спомогнат за конструиране на комплексен метод за измерване на характеристики, които разграничават водачи, чието когнитивно функциониране е рисково за движението по пътищата. В допълнение, на тази основа могат да се създадат и обучителни програми за превенция на рисковото поведение сред водачите.

4. **Рачева, Р. и Тоткова, З.** (2018). Когнитивни характеристики, свързани с управлението на моторни превозни средства. Психологични изследвания 21 (2), 195-211, ISSN 0205-0617 (Print) ISSN 2367-9174 (Online)

Докладът представя задълбочен анализ на теоретичните и емпиричните изследвания, които проучват когнитивните характеристики, свързани с управлението на моторни превозни средства (МПС). Целта на анализа е да изведе онези когнитивни характеристики, които имат пряко отношение към шофирането. Проучените изследвания открояват следните когнитивни процеси и поведенчески реакции като ключови за управлението на МПС: внимание, памет, визуално пространствена ориентация, екзекутивни функции, праксис функции и език. Резултатите от направения анализ показват, че тези характеристики са свързани с безопасното управлението на МПС от една страна и със справянето на водачите на пътя от друга. Тези резултати могат да спомогнат за

конструиране на комплексен метод за измерване на характеристики, които разграничават водачи, чието когнитивно функциониране е рисково за движението по пътищата. В допълнение, на тази основа могат да се създадат и обучителни програми за превенция на рисковото поведение сред водачите.

5. **Рачева, Р.** (2017). Фактори, свързани с формиране на проблемна употреба на психоактивни вещества в юношеска възраст. Психологични изследвания, 20, 1, 2017, pp.85-94, ISSN 0205-0617 (Print); ISSN 2367-9174 (Online).

Докладът представя основните групи рискови фактори, които оказват влияние върху формирането на проблемна употреба на психоактивни вещества (ПАВ) в юношеска възраст – биологични фактори; семейство и родители; връстници, училище; контекстуални фактори и индивидуални фактори. Анализират се резултатите от проучвания в посочените сфери и се извеждат ключови компоненти, свързани със злоупотреба с вещества. Извежда се значението на включването на тези компоненти като основни посоки на работа в програмите, насочени към превенция, лечение и рехабилитация на зависимости към алкохол и наркотици в юношеска възраст.

6. **Рачева, Р., Николов, Н., Димов, М. (2014**). Личностен профил на юноши с проблемна употреба на психоактивни вещества. *Българско списание по психология/ Сборник научни доклади от VII–ми Национален Конгрес по Психология, стр.1045-1057*

Научният доклад представя резултати от емпирично проучване на личностния профил на български юноши с проблемна употреба на ПАВ. Изследването е проведено с Минесотския многофакторен личностен въпросник за изследване на юноши (MMPI-A) сред младежи на възраст между 14 и 18 години. Резултатите показват, че изследваната извадка е с личностен профил, който се състои изцяло от екстернализирани характеристики. Този профил се характеризира с актинг-аут симптоматика и се свързва със злоупотреба с ПАВ, импулсивност, слаби задръжки и проблемно поведение. В рамките на идентифицирания профил се очертаха следните субгрупи: 1) Юноши с

импулсивен, актинг-аут тип личност, със завишени сензорни усещания и възприятия, еуфоричност, нетърпеливост и повърхностност; 2) Юноши с широк спектър и висока интензивност на емоционални проблеми и дистрес; 3) Юноши, при които отсъстват характеристики извън нормата. Сравнението по полов признак очерта профила на момичетата, включени в изследването, като характеризиращ се с по-изразена психопатологична симптоматика (с повишени нива на екстернализирани и атипични характеристики – импулсивност, слаб самоконтрол, проблемно поведение, нереалистични преживявания, странни мисловни процеси) в сравнение с профила на момчетата.

7. **Рачева, Р.** (2011). Основани на доказателства психо-социални интервенции за работа с юноши, злоупотребяващи или зависими от психоактивни вещества. *Психологични изследвания,* 2, 239-248. ISSN 1311-4700 (Print); ISSN 2367-4563 (Online)

Докладът разглежда потенциала и ролята на психосоциалната помощ и подкрепа при проблемна употреба на алкохол и дроги в юношеска възраст. Анализират се резултатите от проучванията на основните интервенции, доказали своята ефективност при работата с тази възрастова група – кратки интервенции, мотивационно интервюиране, моделът 12-стъпки, поведенчески и семейни интервенции, когнитивно-поведенческа терапия. Обосновава се приложимостта на разгледаните интервенции в български условия и се очертава необходимостта от изследване на тяхната ефективност при използването им в работата с юноши, злоупотребяващи или зависими от психоактивни вещества, у нас.

8. Рачева, Р. и Пенчева, Е. (2011). Личностни характеристики на юноши, злоупотребяващи или зависими от психоактивни вещества. *Българско списание по психология/ Сборник научни доклади*,3-4, 622-628. ISSN 0861-7813

Докладът разглежда личностните особености като един от факторите, обуславящи началото и хода на проблемната употребата на алкохол и наркотици сред юношите. Анализът на актуални научни изследвания по темата очертава ясно следните тенденции, свързани с тяхната динамика във времето: 1) Наблюдава се, че някои характеристики, проявени през периода на детството, са индикативни по отношение на развитието на проблемна употреба на ПАВ през юношеството.

Примери за това са наличието на депресивно настроение през детството и проявите на физическа агресия, които са с начало в ранното детство и персистират в последващите етапи на развитие. 2) Ясно се очертават определени личностни диспозиции, като ниската самооценка, емоционалното безпокойство, търсенето на новости и проявата на рискови поведения, които, проявени в хода на ранното юношество, създават предпоставки за ранно начало на употребата и последваща проблемна употреба на психоактивни вещества. 3) Редица автори посочват и някои черти, като тревожност и прояви на рискови поведения, които имат пряко отношение към поддържането на проблемната употреба във времето. В тази категория влиза и търсенето на усещания, като фактор, който влияе върху отпадането на пациентите от лечение. Данните от анализа позволяват да се очертаят конкретни насоки за планиране на интервенции по превенция, лечение и рехабилитация на зависимостите в юношеска възраст.

9. **Рачева, Р. и Николов, Н.** (2011). Българска адаптация на MMPI-A: Основни психометрични характеристики на инструмента и възможности за неговото използване в клиничната практика. *Българско списание по психология/ Сборник научни доклади*, 3-4, 614-621. ISSN 0861-7813

Докладът представя основните резултати от българската адаптация на MMPI-A и възможностите за приложение на теста в клиничната практика. MMPI-A е един от най-популярните инструменти за изследване на личностни характеристики в юношеска възраст. Той е съобразен със спецификата на развитието на юношите и позволява надеждното идентифициране на характерните за тази възраст прояви на психопатология. Резултатите от проведените изследвания показват, че българската версия е еквивалентна във функционално отношение на оригиналния тест. В доклада са представени групови профили по теста на различни клинични групи.

10. **Рачева, Р., Райчева, Ц., Панайотов, А**. (2011). Лечение, свързано с употребата на наркотици: търсене на лечение и достъпност. *Годишен доклад по проблемите, свързани с наркотиците и наркоманиите в България*, 42-57, достъпен на: http://anketi.info/images/folder/2011_national_report_bg_bg_fin2.pdf

В рамките на доклада са разгледани стратегията и политиката в сферата на

лечението, свързано с употреба на наркотици, представени са спецификите на лечебната система и характеристики на лекуваните клиенти и са изведени основните тенденции при лекуващите се клиенти и при предоставянето на лечение. При разглеждането на темата в контекста на доклада е обърнато внимание на политиката по отношение на лечението във връзка с употреба на наркотици, изградената лечебна система в Република България и предлаганите възможности за лечение. Тази информация се базира на оценките на експертите от Национален център по наркомании, на Дирекция "Наркотични вещества" към Министерство на здравеопазването, на отчетите на субституиращите поддържащи програми и рехабилитационните програми и др. Представянето на характеристиките на лекуваните клиенти и тендециите през последните години по отношение на тях се основава на данните от Националната мониторингова система за търсене на лечение във връзка с употреба на наркотици, а също и на отчетите от субституиращите и рехабилитационните програми.